

FEUILLETON

TÓZSÉR JÁNOS

Eszmélet és filozófiai analízis

A magyar szépirodalommal kapcsolatos számos közhely egyike szerint a magyar líra nem filozofikus. Akadnak persze kivételek – és talán József Attila *Eszmélet* című költeménye a legekleatásabb kivétel. Ez ugyanis *par excellence* filozófiai (vagy – Németh G. Béla kifejezésével élve – „létösszegző”) vers, mely mély és konzisztens filozófiai mondanivalóval bír.

Az alábbiakban azt próbálom megmutatni: elhibázott értelmezői stratégia az *Eszméletet* filozófiai versként olvasni, és abban explicit filozófiai tartalmakat keresni. Ha így teszünk, azt találjuk: közhelyes és/vagy inkonzisztens, amit József Attila ír.

Rövid verselemzés következik. Pontosabban egy *outsider* filozófiai analízise, mely figyelmen kívül hagyva mind a vers esztétikai dimenzióit, mind a vers szűk és tág kontextusát, *kizárólag* a szövegben szereplő filozófiai tartalmakra koncentrálna.

Kezdem a közhelyekkel. Íme a VI. versszak első négy sora: „Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat. / Sebed a világ – ég, hevül / s te lelkedet érzed, a lázat.”

Nem különösebben nehéz értelmezni ezeket a sorokat. Az első azt állítja: a szenvedés belső (vagyis lelki, mentális) állapot. A második azt: a szenvedés magyarázata (vagy oka) kívül a világban van. A harmadik azt: a seb is (mint a szenvedés oka) kívül a világban van. A negyedik azt: a láz, amit érzünk, belső, lelki állapot.

Vegyük észre: mindez megejtően naiv! Igaz, de triviális. Valójában nem több mint a belső és a külső világ sztenderd karteziánus eredetű megkülönböztetése, azzal az alapvető népi pszichológiai meggyőződésünkkel megspékelve, hogy a szenvedés (mint belső állapot) *nem független* a (külső) világtól. Vagyis a lélek vagy a belső világ okságilag *nem zárt*; nem ablaktalan leibnizi monász, amire semmi nem hat a külvilágból, hanem olyasvalami, ami oksági/magyarázati kapcsolatban áll a külvilággal. Amikor például valaki kalapáccsal az ujjára üt, majd fájdalmában felüvölt, mindannyian hajlamosak vagyunk úgy vélekedni: az illető fájdalmát a kalapácsütés okozta; vagyis az illető szenvedését mint belső állapotát a külvilág egy eseményével magyarázzuk. Mindannyian úgy gondoljuk: ha az illető nem ütött volna az ujjára, akkor – *ceteris paribus* – nem fájna az ujjja.

Vagy vegyük a XI. versszakot: „Láttam a boldogságot én, / lágy volt, szőke és másfél mázsa. / Az udvar szigorú gyepén / imbolygott göndör mosolygása. / Ledőlt a puha, langy tócsába, / hunyorgott, rőffent még felém – / ma is látom, mily tétovázva / babrált pihéi közt a fény.”

Szerintem mindössze két filozófiai (pontosabban: etikai) gondolat olvasható ki e sorokból. Egyrészt (és ez a biztosabb): a boldog ember szükségképpen ostoba is (lásd: a boldogság [a boldog ember] göndör mosolygását; rőffenését; hunyorgását; imbolygását). Másrészt (és ez a kevésbé biztos): az ostoba ember akkor boldog, ha érzéki (nem feltétlenül szexuális) örömek érik (lásd: a boldogság [a boldog ember] ledől a puha, langy tócsába).

E két filozófiai kijelentés zavarba ejtően kínos. Nem csak passzé, rosszabb. Egyes kamasz (főként emós) lányok és fiúk mélynek és eredetinek semmiképp nem nevezhető életfilozófiája. Ha úgy tetszik: amolyan szellemi gyermekbetegség, melyen éppúgy jó hamar és gyorsan átesni, mint a mumpszon, a bárányhimlón és a számarköhögesen.

Nem kínos, de telivér trivialis a III. versszakban olvasható híres, állítólag mély filozófiai belátásról tanúskodó passzus is: „ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret”. Nos, valóban nem fog, mert nem is *foghat*. Minden élőlény ugyanis (beleértve a macskákat és az egereket) partikuláris entitás, és mint olyan egy időpillanatban nem lehet teljes egészében jelen a tér két különböző pontján. Ilyen egyszerű.

Persze, mondhatja valaki, hogy nyilvánvalóan nem ezt akarta József Attila mondani, hanem valami mást, *mélyebbet*. Szerintem is így van. Csakhogy, ha mélyebb filozófiai tartalmat keresünk e két sorban, maximum arra gondolhatunk: noha egy macska egy időpillanatban nem lehet teljes egészében jelen a tér két különböző pontján, *jó volna*, ha nem így lenne. Vagyis a mi világunknál jobb az a lehetséges világ, melyben egy macska egy időben az egérlyuk előtt (azaz kint *is*) és az egérlyukban (azaz bent *is*) képes egeret fogni. Ez azonban – akárhogy is nézem – nem különösen épületes és érdekes filozófiai gondolat, ráadásul e lehetséges világ csak a macskák (és esetleg József Attila) számára jobb a mi világunknál, az egerek számára bizonyosan nem.

Rátérek az inkonzisztenciákra – ezek a fontosabbak. Ezek mutatják inkább annak az értelmezésnek a kudarcát, mely az *Eszméletet* filozófiai költeménynek tekinti.

A vers kétségkívül legjobban kidolgozott témája az emberi szabadság, melyről három versszakban is olvashatunk. Nézzük a már idézett VI. versszak második négy sorát: „Rab vagy, amíg a szíved lázad – / úgy szabadulsz, ha kényedül / nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziúr települ”.

Miféle háziúrra kell gondolni? Több értelmező próbálkozott azzal, hogy valamilyen konkrét személlyel, eseménnyel vagy eszmével azonosítsa e háziurat. Szerintem ez nem lényeges. A háziúr ugyanis mindössze valamilyen *idegen* erőt vagy hatalmat jelent. Mindegy, hogy ki vagy mi: Flóra, Freud, a Mama, a kommunizmus vagy valamilyen trauma. *Bárm*i lehet, ami az életünket uralni képes, akár úgy is, hogy a „szív[ünk] lázad” ellene; vagyis *bárm*i lehet, ami miatt elveszíthetjük az életünk feletti autentikus kontrollt.

E sorok értelmezésének a kulcsa tehát nem abban van, hogy megnevezzük a háziurat, hanem abban, hogy József Attila úgy jellemzi azt az állapotot, melyben az ember nem szabad, mint amiért *maga az ember* a felelős. *Mi magunk* vagyunk azok, akik olyan házat rakunk (építünk), melybe háziúr (idegen hatalom) települ(het). *Mi magunk* tehetünk arról, ha nem vagyunk szabadok.

A döntés *kizárólag rajtunk* múlik. Vagy rakunk olyan házat, amibe háziúr költözhet, vagy nem rakunk olyan házat. Következésképpen: e sorok tanúsága szerint József Attila az emberi szabadság kérdésében azon az állásponton van, hogy *az ember eredendően, alapvetően és természeténél fogva szabad*, és csak akkor veszíti el a szabadságát, ha *hibát* követ el. Átadja élete irányítását valamilyen lényétől idegen hatalomnak. Azt állítja: szabadságunkban áll lemondani a szabadságunkról, a felelősség kizárólag a miénk.

E szabadságfelfogással összhangban állnak a X. versszakban mondottak: „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg, / ki nem istene és nem papja / se magának, sem senkinek.”

Arról van szó, hogy a „meglett ember” kifejezés kerül a „szabad ember” kifejezés helyébe. A két kifejezés referenciája egy és ugyanaz. A meglett ember pedig olyan ember, akit – hasonlóan a VI. versszak szabad emberéhez – nem befolyásolja sem az anyja, sem az apja szelleme; nem ragaszkodik a rögeszméihez, nem hirdeti azokat, mint egy pap úton és útfélen; saját perspektívájára nem úgy tekint, mint ami egybeesik Isten nézőpontjával. Olyan ember, aki az idegen hatalmak általi befolyásoltság híján eléri a szenvtelenség ama magas fokát, hogy az életére valóban „talált tárgy”-ként képes tekinteni.

Csakhogy, e két versszakból kirajzolódó világos és markáns szabadságfelfogás inkonzisztens a VIII. versszakban mondottakkal: „Fülelt a csend – egyet ütött. / Fölkereshetnéd ifjúságod; / nyirkos cementfalak között / képzelhetsz egy kis szabadságot – / gondoltam. S hát amint fölállok, / a csillagok, a Göncölök / úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött.”

Vegyük észre! József Attila a VI. és X. versszakban azt állította, hogy az ember eredendően szabad, és csak ő maga foszthatja meg magát vele született szabadságától. A VIII. versszakban ezzel szemben azt állítja: a világ (vagy univerzum) *olyan természetű entitás*, melyben *nem lehetséges* emberi szabadság (a Göncölök nem mások, mint „rácsok hallgatag cell[ánk] felett”!); s *legfeljebb* arra vagyunk képesek, hogy képzelegjünk saját nem létező szabadságunkról.

Élesebben fogalmazva: míg a VI. és X. versszak azt állítja, hogy kezünkben a döntés, addig a VIII. versszak azt, hogy *egyáltalán nincs* a kezünkben. Míg a VI. és X. versszak autonómiával ruház fel bennünket, és mint szabadnak feltételezett lényeket tanácsokkal lát el arra vonatkozóan, hogyan ne veszítsük el féltett szabadságunkat, addig a VIII. versszak arra korlátozza a képességünket, hogy abban az *illúzióban* ringassuk magunkat, hogy szabadon döntünk a sorsunk felett. Ezek – ha tetszik, ha nem – egymással összeegyeztethetetlen gondolatok.

Végezetül rátérnék a vers legintenzívebben elemzett IV. versszakára. Íme a híres sorok: „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált. / Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.”

Sok értelmező felhívta a figyelmet arra, hogy törés van az első öt és a második három sor mondanivalója között. (Az első öt sor szerepel a Babitsnak írt *Magad emésztő* című költeményben is – egészen *más* kontextusban.) Ezt jómagam annyival egészíteném ki: filozófiai tartalmukat tekintve egészen bizonyosan inkonzisztensek egymással.

Az első öt sorban nagy vonalakban a valóság következő metafizikai képe rajzolódik ki. A valóság determinált. Mármost, ha a valóság determinált, akkor az azt jelenti, hogy a dolgok nem *lehetnek* másmilyenek, mint amilyenek, és nem *történhetnek* másképp, mint ahogy történnek. (Az most lényegtelen, hogy ez az isteni előrelátás miatt van így, vagy az univerzum kiinduló állapota és a *de facto* fennálló természeti törvények együttes eredője folytán.)

Továbbá: a valóság ugyan determinált, de rendezetlen: halomról és nem szépen egymás tetejére rakosgatott fahasábokról van szó.

A második három sorban előadott metafizikai vízió rekonstrukciója sokkal keményebb dió. Ami a „csak ami nincs, annak van bokra” sort illeti, hajlok arra, hogy azt Martin Heidegger „a semmi semmizik” („das Nichts nichtet”) sokat idézett passzusához hasonlóan szemantikailag értelmezhetetlen, de a maga módján leleményes retorikai petárdának tekintsem. Ami a „csak ami lesz, az a virág” sort illeti, hajlok arra, hogy azt egyfajta optimizmus – a szűkebb kontextust figyelembe véve – teljességgel indokolatlan megnyilvánulásának lássam. Az egyetlen, amit József Attila világosan mond, az utolsó sor: „ami van, széthull darabokra”. Vagyis mindent, ami csak létezik, állandó és elkerülhetetlen szétesés és pusztulás jellemez.

Ha csak az utolsó sor mondanivalóját vesszük, az szemmel láthatóan ellentmond a versszak első öt sorából kibontakozó metafizikai képnek. Míg ugyanis az első öt sor azt hangsúlyozza, hogy a valóság determinált voltából következően a különböző dolgok *szilárdan* fogják és összetartják egymást, addig az utolsó sor – épp ellenkezőleg – azt állítja, hogy mindaz, ami van, magától automatikusan a *darabjaira hullik*. József Attila egyszer a valóság rendezetlen, ámbar *merev* és *stabil* struktúrájú, másszor a valóság *törékeny* és *esetleges* képét tárja elénk. A kettő együtt nem megy.

Két metareflexió a fentebbiekhez. (1) Amikor azt igyekszem megmutatni, hogy az *Eszméletben* szereplő filozófiai tartalmak közhelyesek és/vagy inkonzisztensek, akkor ez nem olyan, mintha egy tájvers kapcsán kezdeném bizonygatni, hogy az geográfiailag pontatlan és rosszul reprezentálja a leírt tájat. Inkább olyan, mintha Angelus Silesius *Kerubi vándor* című műve kapcsán azt igazolnám, hogy – a szakmai konszenzus dacára – az nem katolikus/keresztény, hanem ízig-veéig pogány költemény.

(2) Amikor azt igyekszem megmutatni, hogy az *Eszméletben* szereplő filozófiai tartalmak közhelyesek és/vagy inkonzisztensek, akkor ezzel nem azt állítom, hogy rossz a vers, hanem azt, hogy benne szereplő filozófiai gondolatfoszlányok *retorikai-poétikai eszközök*. Azt állítom: szemben a szakmai konszenzussal, csak akkor mondhatjuk, hogy az *Eszmélet* jó vers (a magyar líra éke), ha a nagyságát nem a mély és konzisztens filozófiai mondanivalójában, a lét-összeg-zés-ben látjuk, ahogy ezt középiskolás korunk óta minden fórumon halljuk. Magyarán nem a vers, hanem az annak bevett értelmezési stratégiája a kritikám tárgya.